

AĞIZ ARAŞTIRMALARINDAKİ ÇEVİRİ YAZI AYRILIKLARININ BİR SİSTEME BAĞLANMASI GEREĞİ ÜZERİNE

Zeynep KORKMAZ*

Özet:

Dilciler tarafından yapılan derleme ve yayınlarda karşılaşılan en büyük güçlük, elde bütün araştırmacıları bağlayıcı ve bütünleştirici, bilimsel ölçülere göre hazırlanmış ayrıntılı ve yeterli bir çeviri yazı sisteminin bulunmamasıdır. Bu yüzden her araştırmacı, derlediği metinleri ve bunlara dayanan araştırmalarını eldeki olanaklara bağlı işaretlerle vermek zorunda kalmıştır. Herhangi bir özelliğin belirtilmesi için eserden esere değişen birden fazla şekil ve işaretler ortaya çıkmıştır.

Bu makalede, ağız malzemelerinin dilcilik açısından gereken verime ulaşabilmesinin, hiç kuşkusuz öncelikle sağlıklı, yeterli, sistemleşmiş ve resmî nitelik kazanmış, her araştırmacıyı bağlayıcı bir çeviri yazı sisteminin oluşturulmasına bağlı olduğu hatırlanmıştır. Ayrıca böyle bir sistemi oluşturma çalışmalarına girerken kulakla tespit edilemeyen ses ayrıntıları açısından bir fonetik laboratuvarının kurulmasına da gerek olduğu vurgulanmıştır. Bu hususlarda Türk Dil Kurumu öncü görev üstlenmelidir.

Anahtar kelimeler: Çeviri yazı, ağız araştırmaları, Türkiye Türkçesi ağızları

On the Necessity of a Standard Transcription System in Dialectology

Abstract:

The biggest problem in compilations and publications made by linguists is the lack of a detailed and sufficient standard transcription system. Due to the lack of a standard transcription system, each researcher uses different symbols for the compiled texts and their academic works on these texts. Thus, there are more than one symbols for each specific feature.

* Prof. Dr.

In this article, it is reminded that there should be one standard transcription system in dialectology in order for all researchers to get efficient results in their studies. For such a transcription system, there should be a phonetics laboratory for the identification of every sound, especially the sounds that cannot be identified by human ear.

Key words: *Transcription, dialectology, Turkish dialects*

1. Bilindiği gibi her dilde yazı dilini oluşturan temel etkenler ile ağızları oluşturan etkenler birbirinden farklıdır. Yazı dilleri genellikle belirli bir ağız yapısı temelinde yol alarak zamanla birbirini izleyen farklı siyasi, sosyal, kültürel ve teknolojik etkenler ile biçimlenerek ölçünlü (standart) bir yapıya ulaşır. Oğuzca temelindeki TT (Türkiye Türkçesi) yazı dilinin XIII. yüzyıldan günümüze uzanan gelişme ve şekillenmesinde de zamana bağlı bu türlü etkenlerin oluşturduğu bir şekillenme söz konusudur. Dolayısıyla TT ölçünlü bir yazı dili niteliğindedir. Bugün dilimizin yazıya aktarımı için kullanılan Latin alfabesi temelinde geliştirilmiş olan ulusal alfabemiz de bu ölçünlü yapının korunmasında birleştirici ve bütünleştirici bir temel etken durumundadır.

2. Ağızlara gelince: Ağızlar, yazı dilinin birleştirici ve bütünleştirici etkilerinden uzak kaldıkları için genellikle o ağızları oluşturan boy ve aşiretler arasındaki çeşitliliğe, bölgenin coğrafyasına, iklimine, halkının ziraatçı, çiftçi, zanaatçı veya daha başka işlerle meşgul olmasına, yer yer kendini gösteren örf ve âdet ayrılıklarına, iç içe buldukları öteki etnik unsurlarla olan ilişki ve karşılıklı etkileşimlerine, yani toplu olarak içinde buldukları yazı dilinden farklı doğal, sosyal, kültürel vb. koşullardan kaynaklanan etkenlere bağlı olarak konuştukları ağız da temel yapıdaki ortaklık dışında, ses ve şekil bilgisi özellikleri ile söz varlığı açısından yazı dilinde bulunmayan birçok önemli ayrılıklar gösterirler. Dil bilimi açısından ağızlarda kendini gösteren bu çeşitlenme için yazı dili alfabesi yeterli olmadığından, bilindiği üzere ayrıntılı birtakım işaretlerin de yer aldığı, kapsamlı, çeviri yazı alfabesi denilen özel bir alfabe sistemine ihtiyaç vardır.

Böyle ayrıntılı bir alfabe ile tespit edilmiş olan ağız metinleri, yapılarında dilin geçmiş dönemlerine ait birçok önemli özellikleri de sakladıkları için, dil tarihi açısından son derece önemlidir. Günümüzün ağız yapılarını sergileme dışında, dilin çözüm bekleyen birtakım sorunları için de değerli birer ipucu veya kaynak durumundadır. Ayrıca, bu malzeme, yazı dilinin baskısından uzak kalmış gelişimlerin ortaya koyduğu, dilin temel yapısındaki zenginlikler için de değerli birer kaynak oluşturmaktadır.

3. Konuya genel olarak ağızlar ve özellikle TT ağızları açısından eğildiğimizde, kısaca şu temel özelliklere işaret edilebilir:

TT ağızları, esas itibarıyla Oğuz lehçesi temelindeki en az birkaç bin yıllık bir değişim ve gelişmenin ürünüdür. Birtakım tarihî dönemlerden geçerek XI. yüzyılda Anadolu'yu yurt edinme sırasında, bu bölgeye Oğuzların 23 hatta Alka-Evli boyu da dâhil olmak üzere 24 boyu gelmiştir. Arşivlerin tahrir defterlerindeki kayıtlar ile Anadolu yer adları üzerinde bu açıdan yapılan araştırma ve incelemeler, bu tarihî gerçeği tamamlayıcı niteliktedir (Sümer 1992: 169-177). Kâşgarlı Mahmut'un *Divanü Lûgati't-Türk*'te XI. yüzyıl Oğuzcası için verdiği toplu bilgilerden (Atalay C I: 30-31) ve eserinin çeşitli yerlerinde Oğuzca için yaptığı açıklamalardan, Oğuz boyları arasında daha o dönemde bile birtakım ayrılıklarının bulunduğu bilinmektedir. Kaldı ki, gerek ilk yerleşim döneminde gerek daha sonraki yüzyıllarda, Oğuzların Kıpçak, Kanglı, Uygur gibi daha başka bazı Türk etnik unsurları ile kaynaştığı da biliniyor. Bunlara Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'a uzanan genişleme süreçlerinde kendini gösteren daha yeni şekillenmeleri de katmak gerekir. Bir de Osmanlı Devleti'nin imparatorluk bölgelerinde uyguladığı birbirinden farklı iskân politikaları nedeniyle, kendini gösteren iç göçler, yer yer ağız bölgelerinin iç içe girmesine de yol açmıştır. Burada, daha ilk yerleşim döneminden başlayarak Anadolu'nun yerli halkı ile uzun yüzyıllar iç içe ve yan yana yaşamanın getirdiği karşılıklı dil etkileşimleri ve alıntı sözlerde görülen değişimler de söz konusudur. Bunlara, bölgeden bölgeye az çok değişen daha başka etkenler ile zaman içindeki olağan değişimlerin getirdiği yeni yeni şekillenmeler de eklenmelidir.

Görülüyor ki böyle çok çeşitli değişim ve gelişim süreçlerinden geçmiş olan TT ağızları, yazı dilinin, yani ölçünlü dil yapısının dışına taşan çok farklı ve zengin özelliklere sahiptir.

4. Konuyu bilimsel araştırmalara temel oluşturan ağız malzemelerinin derlenmesi açısından değerlendirdiğimizde, hiç şüphe yok ki ağızlar, yapılarındaki ölçünlü dili aşan bütün söyleyiş inceliklerini yazıya aktararak tespit olanağı sağlayan yeterli, zengin ve her derleyiciyi bağlayan ortaklaşa bir çeviri yazı sistemine duyulan ihtiyaç kaçınılmazdır. Çünkü yapılacak işin değeri, bu işi gerçekleştirmek için kullanılan aracın yeterli olup olmamasına bağlıdır.

Batı ülkelerinde ağız araştırmaları oldukça erken başladığı ve teknik olanaklar da genellikle yeterli olduğu için, bu türlü derleme ve araştırmalarda yer alan çeviri yazı işaretleri belirlenmiş ve ortaklaşa bir çeviri yazı sisteminin yer alması sağlanmıştır.

Bize gelince: Bu alanda çalışanların çok iyi bildikleri üzere, yapılan derlemeler yabancılar ve yerli araştırmacılar dönemi olmak üzere kendi içinde iki farklı döneme ayrılır. Birinci dönem 1867'de "Hüdavendigâr" ve "Karaman" ağızlarından başlayıp J. Thury, I. Kunos, M. Hartmann, K. Foy, V. Pisarev,

L. Bonelli, F. Liese, T. Kowalski, J. Deny ve M. Räsänen gibi yabancı derleyicilerle 1942 yılına kadar uzanır. Ancak bu derlemeler, bir yandan yabancıların ağız yapısının inceliklerine nüfuz edememeleri, yayınların bir kısmının folklor ve halk edebiyatı ürünleri niteliğinde olması ve o günün teknik olanaklarına bağlı olarak çok sınırlı çeviri yazı işaretlerine yer verilmiş olması dolayısıyla, günümüz için yalnızca tarihî değeri olan çalışmalar niteliğindedir. Yalnız belirtmek gerekir ki 1926-1942 yılları arasındaki derlemeleri ile bir geçiş aşaması oluşturan Fin Türkoloğu M. Räsänen, Fin-Ugor Araştırmaları Cemiyetinin sistemleştirdiği çok ayrıntılı bir çeviri yazı sistemi kullandığı için, bu konuda bir istisna oluşturur.

1940'lı yıllarda A. Caferoğlu ile başlayarak günümüze kadar uzanan 60-70 yıllık yerli araştırmacılar döneminde, bizim de içinde bulunduğumuz birçok meslektaşımız tarafından TT ağızları üzerinde önemli derleme ve araştırmalar yapılmış ve bunların çoğu yayımlanmıştır. Ancak, önemle belirtmek gerekir ki, amatör derleyiciler bir yana, bu işin uzmanı dilciler tarafından yapılan derleme ve yayınlarda karşılaşılan en büyük güçlük, elde bütün araştırmacıları bağlayıcı ve bütünleştirici, bilimsel ölçülere göre hazırlanmış ayrıntılı ve yeterli bir çeviri yazı sisteminin bulunmaması ve basım evlerinde de bu türlü ihtiyaçları karşılayacak teknik olanakların yetersiz oluşudur. Bu yüzden her araştırmacı, derlediği metinleri ve bunlara dayanan araştırmalarını eldeki olanaklara bağlı işaretlerle vermek zorunda kalmıştır. Böylece, hepimizin de bildiği üzere dilcilik alanında birleştirici ve bütünleştirici bir çeviri yazı sistemi yerine, bir kısmı uluslararası ölçülere uymakla birlikte, derleme ve yayınlarımızda daha çok eldeki olanaklara bağlı kalan ve kişiden kişiye ayrılıklar taşıyan birbirinden farklı işaretlerin yer aldığı özel çeviri yazılar kullanılmıştır. Bu yüzden herhangi bir özelliğin belirtilmesi için eserden esere değişen birden fazla şekil ve işaretler ortaya çıkmıştır. Söz gelişi A. Caferoğlu'nun Anadolu'nun batısından doğusuna, kuzeyinden güneyine kadar uzanan 9 ciltlik derleme külliyyatında bile yer yer yayından yayına birbirinden farklı işaretlerin yer aldığı görülür. Bu noktada araştırmacıları birleştiren husus, yalnız Arap harfli metinlerin Latin harflerine çevrilmesi için kullanılan *transkription* değil, *transliteration* niteliğindeki harf işaretleridir ve daha çok *k/i*, *g/g/h*, *n/ñ* (ŋ) gibi ünsüzlerle ilgilidir. Elbette bir dereceye kadar uluslararası sistemlerden de yararlanılmıştır.

Ağızlara özgü bazı ünsüz türlerine gelince: Bunlar için de özel işaretler yoktur. Vaktiyle biz *Güney-Batı Anadolu Ağızları (Ses Bilgisi)* (1956) adlı kitabımızı bastırırken, kalın art damak *i*'sının gırtlığa sızarak oluşturduğu *h* ünsüzü ile tonlu patlayıcı *g* ünsüzü için, o yılların en gelişmiş olanaklarına sahip TTK Basım Evinde bile yeterli işaret bulunamayınca, İstanbul'daki bir basımevine özel matris döktürmek zorunda kalmıştık. Daha sonraki yıllarda,

bizi izleyen araştırmacıların da bu türlü boğumlanma ayrılıkları için *k* ve *g* ünsüzlerinin altına ve üstüne elde var olan bazı işaretleri ekleyerek karşıladıklarını gördük. Nitekim bugün patlayıcı gırtlak ünsüzü *g*'nin yanında *g* biçimi de yer almıştır (Günşen 2000: 55).

Şimdiye kadar yayımlanmış olan ağız araştırmaları şöyle bir gözden geçirildiğinde, bugün bile seslerin nice boğumlanma özelliklerini yansıtan oluşumlar için birbirinden farklı işaretlerin yer aldığı, dolayısıyla daha bir çeviri yazı birliğinin oluşamadığı görülüyor, örnek olarak uzun *a* ünlüsünün *â* (Günay 2003: 15), *ā*, *a*: biçimleriyle gösterilmesi Kars ağızlarında *a-e* arasında bir basamağı oluşturan kalınlık-incelik farkı ünlü üzerindeki bir aksanla (*ā*) karşılanırken (Ercilasun 2002: 51; Günay 2003:15) bunun Erzincan ve yöresi ağızlarında (*â*) ile karşılanması (Sağır 1995: 12) ve bu işaretin aynı zamanda *ö-ü* arası yarı geniş *ö* (*ô*) sesi için de kullanılması; bu ağızlardaki *u-ü* arası yarı kalın *u* sesi için (*u*) işaretine yer verilmiş olması; kapalı *e* için çeşitli yayınlarda, *ε*, *é*, *e* gibi birbirinden farklı şekillerin; ünlülerdeki genzelleme özelliği için *o* ünlü üzerine yaygın genzelleşme (*~*) işareti (*ã*, *õ* vb.) dışında *aⁿ*, *oⁿ*, *uⁿ* gibi ünlünün sağ üst köşesine eklenen küçük *n* sesinin yer alması (Gemalmaz 1978: 68); tonlu tonsuz arasındaki yarı tonlu ünsüzler için *t*, *T*, *K*, *G*, *S*, *C* gibi şekillerin yanında bunların koyu dizgilerinin de benimsenmesi; eskimeye yüz tutmuş *v* ünsüzü için *v* ya da *w* şekillerinin kullanılması vurgu için son hecenin üstüne konan nokta (*_*·), tek ya da ikili uzun çizgi (*_* |), (*_* ||), yanında hece sonuna eklenen uzun çizgi (*_* |) gibi ayrılıklar göze çarpmaktadır. Bunlara bilgisayar sistemindeki bazı yetersizlikler de eklenebilir. Söz gelişi boğumlanma yapısı açısından birden fazla özellik taşıyan dar, genzel uzun bir *a*'yı *ã* biçiminde verebildiğimiz hâlde, buna paralel uzun genzel *o* (*ō*) veya uzun genzel *u* (*ū*)'yu gösterme imkânı olamıyor. Biz bu yaz tamamladığımız bir çalışmamızdaki ihtiyaç dolayısıyla, bilgisayardan yararlanırken aynı zamanda birden fazla boğumlanma özelliği taşıyan bir ünlüyü gösterememe gibi bazı güçlükler ile karşı karşıya kaldık. Bugün yaşanan sıkıntı ve yetersizlik, elimizde, ağız derleme ve araştırmalarında hangi şekil ve işaretlerin hangi boğumlanma özelliklerini yansıttığına ilişkin belirleyici ve birleştirici ayrıntılı bir sistemin bulunmamasından kaynaklanmaktadır.

Gerçi, bu konuda bazı münferit girişimler dışında, TDK bünyesinde de birtakım çalışmalar yayımlamıştık. Özellikle konu 1999 yılında Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni'ne Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un sunduğu "Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri" başlıklı, özlü bir bildiri ile gündeme gelmiş ve konu yetkili öğretim üyeleri arasında enine boyuna kapsamlı biçimde tartışılmıştır (TDK Yay. 1999: 43-61). Sayın Ercilasun'un belirli ve tutarlı ölçülere bağılı önerileri yeni ilaveler ile genişletilerek yalnız TT ağızlarını değil Türk dünyası ağızlarını da içine alacak bir genişliğe

ulaştırılarak gerekli işaret eklemelerine bağlanmıştır. Ancak, ne yazık ki bu çalışmalar bugüne kadar kesinleşip üniversiteler ile de işbirliği yapılarak ülke çapında resmîleşmiş bir sistem durumuna getirilemediği için, konu askıda kalmış; yapılan çalışmaları aksaklık ve eksiklikten kurtaracak bir nitelik kazanmamıştır.

Bu konu, “Türkiye’deki Diyalektoloji Yayınlarında Yöntem Sorunu” başlıklı bir makalede sayın Prof. Dr. Gürer Gülsevin tarafından da ele alınmıştır (Gülsevin 2010: 19-25).

Teknolojinin hayli ilerlemiş olduğu bir dönemde, hâlâ böyle önemli bir temel eksikliğin süregelmiş olması, ister istemez bilimsel bir yöntem yetersizliğine yol açmaktadır. Konuşmamızın girişinde belirtildiği üzere, ağız malzemelerinin dilcilik açısından gereken verime ulaşabilmesi, hiç kuşkusuz öncelikle sağlıklı, yeterli, sistemleşmiş ve resmî nitelik kazanmış, her araştırmacıyı bağlayıcı bir çeviri yazı sisteminin oluşturulmasına bağlıdır. Ayrıca böyle bir sistemi oluşturma çalışmalarına girerken kulakla tespit edilemeyen ses ayrıntıları açısından bir fonetik laboratuvarının kurulmasına da gerek vardır. Bu nedenle, bu bildiriye dile getirdiğimiz çeviri yazı konusunun, TDK öncülüğünde, üniversitelerimizin yetkili temsilcilerinin de katılımı ile yeniden ele alınarak bir sisteme bağlanması hususunun karar hâline getirilerek TDK Başkanlığına önerilmesini sayın üyelerin takdirlerine sunuyorum.

Kaynaklar

- ATALAY, Besim (1939-1941), *Divanü Lûgati’-Türk Tercümesi*, Ankara, TDK Yay. C I, s. 30-31.
- ERCİLASUN, Ahmet (1999), “Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Ankara, TDK Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet (2002), *Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi)*, Ankara, TDK Yay.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1978), *Erzurum İli Ağızları I*, Erzurum, Atatürk Ü Yay.
- GÜLSEVİN, Gürer (2010), *Yaşayan ve Tarihî Türkiye Türkçesi Ağızları*, İstanbul, Özel Kitaplar Yay., s. 19-25.
- SAĞIR, Mukim (1995), *Erzincan ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.
- SÜMER, Faruk (1992), *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.